

סיני

ירחון לתורה ולמדעי היהדות

שנת ה"ס"ה • כרכים קכט – קל

בעריכת

הרב יוסף אליהו הלוי מובשוביץ

המייסד והעורך הראשון
הרב יהודה ליב הכהן מימון זצ"ל
תרצ"ז-תשכ"ב

תשכ"ג-תשנ"ט
העורך
ד"ר יצחק רפאל ז"ל

Volume 129-130

תשרי - אלול תשס"ב

יובל המאה

של המזרחי

מאמרים ומחקרים במלאות מאה שנה ליסוד המזרחי
אדר' תרס"ב – אדר תשס"ב

בעריכת

הרב ד"ר יצחק אלפסי • גאולה בת-יהודה

הוצאת מוסד הרב קוק • ירושלים

בסיוע המשרד לעניני דתות

מערכת סיני
ת.ד. 642 ירושלים

כל הזכויות שמורות למסד הרב קוק, ירושלים, תשס"ב

Copyright by Mossad Harav Kook, Jerusalem 2002

דפוס חמד בע"מ, ירושלים

Printed in Israel

בין הרב צ"י קוק לש"ז שוקן – וש"י עגנון בתווך

מאת

הרב ד"ר נריה גוטל

לכבודו של ידיד

פרופ' רדד תמר

סופר, סיפור ומספר

שלושה אישים ציוניים ניצבים במוקד ענייננו: הרב צבי יהודה הכהן קוק [הרצ"ה] (1891-1982) - בנו של הרב אברהם יצחק [הרא"ה] (1865-1935) - שלמה זלמן שוקן (1877-1959) וש"י עגנון (1888-1970). כל השלושה ידועים היטב – איש בדרכו, איש איש בפועלו. כך גם ידועים ומתועדים היטב קשרים ביניהם – בין הרא"ה והרצ"ה לעגנון מזה, ובין שוקן לעגנון מזה. לעומת זאת, בין שתי "הקצוות" – בין הרא"ה והרצ"ה לשוקן, לא התקיימו קשרים אישיים ממשיים¹. החיעוד שלהלן מבקש להעמיד את עגנון כגורם שרצה, התבקש וגם ניסה לא פעם לתווך בין אותם שתי "קצוות". הייחודי באותו תיווך אינו רק עצם ניסיון הגישור, אלא גם העובדה שתחומי הגישור הינם, לא פעם, תורניים: תמיכה כלכלית בישיבה, כלומדי תורה ובהוצאתם לאור של כתבים תורניים. על אף שתחומים אלה היו, כידוע, רחוקים למדי מעולמו של שוקן – וכפי שגם יבוא מזה משהו להלן – הדבר לא הרתיע את עגנון; אולי אדרבה – נתן לו מוטיבציה.

נקדים ונאמר שיחסיו החמים של עגנון עם שני האישים – הרא"ה ושוקן, היא מן הידועות שאינה טעונה הרחבה יתירה. לקשריו החמים, אפילו התלולתיים, עם 'מיטיבו' – ש"ז שוקן, אף הוקדש הספר ש"י עגנון – ש"ז שוקן: חילופי אגרות (תרע"ז-תשי"ט)², שאינו אלא תיעודם יפה יפה, בכתב, ואין להכביר אודותיהם במילים. לא פחות, גם הערצתו של עגנון את הרב א"י קוק ידועה לנו היטב שכן עגנון תיעד לא פעם, גם לא

1. נכון הוא שהרב קוק נהג לפרסם, לקראת החגים, מאמרים חגיגיים, בעתון 'הארץ', ברם הרב נעשה – כמובן – רק עד מותו, בשנת תרצ"ה (1935), אותה שנה בה שוקן רכש את העיתון.
2. ש"י עגנון – ש"ז שוקן: חילופי אגרות (תרע"ז-תשי"ט), הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב, תשנ"א.

פעמיים, אותה הערצה. בנדרן דידן ראוי לציין שעגנון מצא לנכון לחשוף אותה הערצה גם במכתב לשוקן, גם בנוכחותו.

כך, בדברים שנשא בביתו של ש"ז שוקן, סיפר עגנון כיצד היחלה היכרותו עם הרב קוק: "ביפו זכיתי להכיר מקרוב את רבינו הגדול מרן אברהם יצחק הכהן קוק וזכר צדקתו וקדושתו לברכה. ידידי הסופר הישיש ר' אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ הביאני לבית רבינו. מכאן ואילך הייתי בא לפרקים אצל רבינו והייתי יושב לפניו ושומע דברים מפיו. יום אחד ישבתי לפניו תשע שעות רצופות בלא הפסק. הוא זצ"ל היה מדבר ואני הייתי שומע. מצטער אני שלא זכיתי להבין את דבריו, אבל ידעתי שהיו עמוקים עמוקים. אף זכיתי ולמדתי אצלו בלילי חורף אחד ביסודי התורה לרמב"ם ז"ל. גאונים רבים חכמים וצדיקים ראיתי, אבל גאון וצדיק וחכם שנתייחדו בו כל המעלות כאחד כרבינו הגדול ר' אברהם יצחק הכהן קוק זכותו יגן עלינו, לא מצאתי"³.

וכך, באחד ממכתביו לש"ז שוקן, עשה עגנון השוואה בין תקופות שונות של הרב קוק וסיפר לו על "התפתחותו" של הרב קוק: "אצל הרב קוק הייתי פעמים עם ר' אליעזר מאיר ליפשיץ. הרב קוק עוד זכר כי קרא את והיה העקוב למישור בכתב יד והשתומם שעדיין לא נעשה ספרי זה לספר עם באמת. הרב קוק התפתח בזמן האחרון ולדרשותיו יש התחלה ואמצע וסוף, מה שלא היה להן מקודם, שהיה דרכו לשוטט מענין לענין ולא היה חוזר למקום שהתחיל משם"⁴.

אם כן, בדברים גלויים וידועים אלה, אין שום רבותא⁵, ברם, על ידועות אלה, אני מבקש להוסיף תיעוד שהתגלגל לידיי אגב עיון ובדיקת מסמכים במרכז התיעודי של

3. ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, הוצאת שוקן תשל"ו, עמ' 30; וראה שם, עמ' 191: "... אני זכיתי לפניו שקרבי מיזם שבאתי אצלו בראשית ימי החורף שנת תרס"ח וזכיתי לשמוע תורה מפיו בהלכות יסודי התורה והלכות דיעות לרמב"ם ז"ל, והייתי יוצא תכנס אצלו כל הימים שהייתי בארץ עד סמוך וקרוב ליום שנתבקש בישיבה של מעלה. ואין סוף לדברים שזכיתי לשמוע מפיו שכולם ראויים להיכתב לדורות [...] עד היכן קירבני, עד שהוא בענותנותו הואיל לקרות את סיפורי והיה העקוב למישור ועדיין סיפורי בכתב-יד היה. כשהחזיר לי את סיפורי אמר לי בזה הלשון: זהו סיפור עברי באמת. נובע מן הצנורות בלא שום מחיצה"; וראה שם עמ' 148, 186-181, 192, ושם, עמ' 90-91 על ביקורתו הספרותית של הרב קוק את מכלול כתבי עגנון.

4. ש"י עגנון – ש"ז שוקן: חילופי אגרות (תרע"ו-תשי"ט), שם, מכתב 176, עמ' 174.

5. על איגרת שהחלפה ביניהם, בענייני הלכה, ראה – פניית עגנון – אצל ג' יודני, שיחות עם סופרים, תשכ"ב, עמ' 57, ובאגרות הראיה, א, רצט – מענה הרב. וראה ד' תמר, הסופר הרב, הארץ, ח באדר תשמ"ה [=ד' תמר, אשכולות תמר, ירושלים תשס"ב, עמ' 285-287]; י"ב בארי, אהב ישראל בקדושה, חל אביב תשמ"ט, ד, פרק כה; ד' לאור, חיי עגנון, ירושלים חל אביב 1998, לפי המפתח; נ' גוטל, מכתבי ראיה. ירושלים תשי"ט, עמ' פד הערה 246 לפי המפתח.

'בית הרב' אשר בירושלים⁶. תיעוד זה מעשיו את ידיעותינו על היותו של עגנון גורם מתווך בין הרב קוק ובני ביתו מזה ובין שוקן מזה.

- א -

כאמור, בעיקרו של דבר, אין ספק שמערכת היחסים הכפולה: עגנון-הרב קוק מזה, עגנון-שוקן מזה, היתה נפרדת ומנותקת, כמעט כקורים מקבילים שאינם נפגשים. הפרדה זו, לפחות מצידו של שוקן, בהחלט לא היתה טכנית, אלא מהותית, שכן שורשה בהשקפות עולם שונות, לעיתים אף מנוגדות, וכן בשטחי התעניינות שונים לחלוטין, אשר קשה היה לגשר ביניהם. ולמרדת זאת, לעגנון עצמו היתה כנראה מוטיבציה לנסות ולגשר על הפערים. עגנון עושה זאת בשתי דרכים ובאופן זר-סטרי: משוקן לראי"ה – בתמיכה כלכלית שהוא מעביר לישיבתו של הרב קוק, בשמו המפורש של שוקן; מהראי"ה לשוקן – ברכישת ספרי הרב קוק עבור שוקן. בהתאם לכך, בתחילת שנת תרצ"א (1930) כותב הרב צבי יהודה הכהן קוק, בן הראי"ה, לעגנון את המכתב הבא, המתפרסם להלן לראשונה:

ב"ה כ"ח תשרי צ"א
כ' מר ש"י עגנון הי"ו,
שלום.

לא עלה בידי לברר ולהודע את מקום דירתך, ובכן הנני משתמש בכתב ובשליחות הדואר, בבקשתי ממך לענות לשאלתי זו: בפתקה שמסרת אז בחול-המועד היתה רשומה נדבתו של מר שוקן בסך מאה מרקים, ומצורפים היו אליה מלבד המאה עוד עשרים מרקים – מה דינם של אלה הנוספים?

בידידות כבוד ויקר
צביהודה⁷ הכהן קוק

ואכן, ממסמכים שפורסמו זה מכבר, אנחנו יודעים שכחודש מאוחר יותר, עגנון דיווח לשוקן על התרומה שנמסרה בשמו לישיבה וגם ציין כי רכש עבורו את אחד מספרי הרב קוק⁸:

6. כאן אפוא המקום להודות למנהלי המרכז התיעודי 'בית הרב', הגב' ש' רייך והר"י וידר.

7. כדרך חתימתו הקבועה, המחברת את שני השמות: צביהודה.

8. ש"י עגנון – ש"ז שוקן: חילופי אגרות (תרע"ו-תשי"ט), שם, מכתב 276, עמ' 265. על הסיבה למסירת אותם 200 מארק לחלוקה – "שלוחי מצוה אינם ניווקים" – ועל נתינת מחציתם לידי הרב קוק "הנערץ עליו, עבור הישיבה שבראשה עמד", ראה אצל הן לאור, הנ"ל, עמ' 240.

ירושלים כא מרחשון תרצ"א [12.11.30]

ידידי הנעלה ר"ש שוקן נ"י

הנני שולח לך היום שני ספרים

1. סידור השל"ה (במתנה)

2. אגרות ראייה של הרב ראי"ה קוק, שהמחבר מסר לי על מנת לשלוח לך.

רצוף כאן רשימה של הכסף 200 מארק שהואלח ליתן לי בבית הנתיבות בלייפציג, לעשות אותי שליח מצוה. מן הכסף הזה נתתי 100 מארק ליד הרב הראשי לא"י הרב קוק לטובת הישיבה המרכזית שלומדים בה שמונים בחורים, רובם גדולים בתורה ובמדות והיא נמצאת במצוקה גדולה. סיפרתי להרב דברים כהויתם, שאתה נתת לי מעות לעשות אותי שליח מצוה ומן המעות הלו חלקתי החצי לטובת הישיבה, וחמשה לא"י מסרתי למערכת מאזנים. [...]

באהבה ובברכה

ש"י עגנון

שוקן לא איחר להשיב, וכחודש מאוחר יותר הוא מאשר את קבלת הספרים, תוך אמירה גלויה וכנה שספרי הרב קוק הם "תחום שאיני מתעניין בו"⁹.

19 בדצמבר 1930 [כט כסלו תרצ"א]

מר עגנון היקר, [...]

אני מודה לך מאוד על חבילת הדואר ששלחת. בספר של הרב הראשי קוק עדיין לא עיינתי כי זה בוודאי בתחום שאיני מתעניין בו. אם אתה חושב שעלי לענות לו, אנא הודיעני בקצרה. [...]

ברישח שלום

שלך שוקן

עגנון אכן משיב לשוקן, כשלושה שבועות מאוחר יותר, שגם אם זהו תחום שהוא – שוקן – אינו מתעניין בו, בכל זאת הנימוס מחייב התייחסות והבעת תודה, ודאי ודאי לאישיות שהיא החשובה בכל רבני הדור¹⁰:

9. ש"י עגנון – ש"ז שוקן: חילופי אגרות (תרע"ו-תשי"ט), שם, מכתב 279, עמ' 268-269 [מתורגם מגרמנית].

10. ש"י עגנון – ש"ז שוקן: חילופי אגרות (תרע"ו-תשי"ט), שם, מכתב 280, עמ' 269 – מכתב שפורסם תחילה בידי מ' בית אריה, בספר ש"י עגנון – מחקרים ותעודות, מוסד ביאליק, תשל"ח, עמ' 111.

ירושלים ת"ו יט טבת תרצ"א [8.1.31]

ידידי הנעלה, בתשובה על יקרתך מיום 19/12 חושבני שכ' צריך לכתוב להרב קוק שתים שלש שורות מעין ברכת תודה על משלוח ספרו. סוף סוף הוא הן מצד תורתו הן מצד אישיותו החשוב בכל רבני הדור. [...]
באהבה ש"י עגנון

קריאה והוטה של הדברים מחייבת לומר בכנות, שיחסו של שוקן לרב קוק היה צונן למדי. לא הוא שהינחה את עגנון להקצות את התרומה לשיבת הרב קוק אלא עגנון הוא שיזם צורה זו של חלוקה; אף דעתו על סוגה ספרותית זו של כתבי הרב – קריחה.

- ב -

ועדיין לא היה בכך לרפות לא את ידידי של עגנון, אף לא את ידי בני ביתו של הרב קוק. בשנת תרצ"ד פונה הרצי"ה אל עגנון בבקשה לתווך בינם ובין שוקן, ולנסות להשיג את תמיכתו הכלכלית בישיבה¹¹. הרצי"ה מציין מפורשות את הישענות הפנייה על יחסו הידידותי של עגנון לראי"ה, ומכאן בטחוננו שודאי יצטרך למשימת התיכון.

ב"ה ירושלים עיקות"ו בדר"ח אדר תרצ"ד
שלמא רבא וטובא נפישא למע"כ ידידנו היקר והנעלה,
הרה"ח הסופר הגדול, מר ש"י עגנון שליט"א,
עיקות"ו.

מצבה הכלכלי הנורא של ישיבתנו הק' נהיר כבר למר, הוא יצא מכלל משכר והגיע לידי סכנת הקיום ממש, וכל עזרה נוטפת יש לה עתה ערך של הכרעה גדולה להצלת המצמד בעה"י. והנה אנו פתים היום במכתב מיוחד למר ז. שוקן בבקשת עזרה לטובת ישיבתנו הק', ובהתאם לזה הננו מבקשים ביחוד מאת ידידנו היקר מע"כ הי"ו, שידאיל נא בטובו לבוא בדברים עם מר שוקן הנד' ולהשפיע עליו באופן אישי פרטי לישעו של מפעלנו הגדול והקדוש הזה בכלל, וגם לטובת המסעדה בפרט. נשענים על התיחסותו הידידותית דמר למכון קרשנו ולראשו הרוחני העליון כ"ק שליט"א, הננו בטוחים כי הוא יואיל להעתר לבקשתנו זו ברצון רב, ובהביענו לו בזה למפרע את תודותינו העמוקות מקרב לב, הננו בזה ברגשי כבוד ויקר וברכה מלוי"נ.
הנהלת הישיבה המרכזית הק' ביקות"ו.

צביהודה הכהן קוק

11. האיגרת כתובה על נייר מכתבים של ישיבת מרכז הרב.

בין הרב צ"י קוק לש"ז שוקן – וש"י עגנון בתווך תיז

לא ידוע לי מה היתה תוצאת הפנייה – אם התיווך התקיים ואם הוא נשא פרי כלכלי משמעותי.

– ג –

עד כאן – מחיי הרב, ואולם הקשרים והפניות לא נפסקו במות הרב. כחצי שנה אחר הסתלקות הראי"ה, שב ופנה הרצי"ה לעגנון. גם פנייה זו נטבה על רקע כלכלי, כרם עתה לא היה מדובר בתמיכה כלכלית בישיבה אלא במתן חסות כלכלית להוצאתם לאור של כתבי הראי"ה. כידוע, קשיים כלכליים לא מבוטלים ליוו את הליכי הדפסתם של כתבי הראי"ה, בחייו ולאחר מותו. לאחרונה אף נתתי פומבי לפרוטוקול 'האגודה להוצאת כתבי הרב קוק'¹², ופרוטוקול זה אכן מורה בעליל על הקשיים הארגוניים, ובעיקר הכלכליים, איתם התמודדה האגודה, וכמה וכמה הרפתקי ערו עליהם. במכתב שלפנינו, אשר גם לו זהו פרסום ראשון, מתברר, שכחלק מאותה התמודדות, פנה הרצי"ה אל ש"י עגנון, והפציר בו לשמש מתווך בינם ובין שוקן, למטרה זו של הדפסת הכתבים¹³.

ב"ה, יום ה לחדש שבט תרצ"ו
ידיד יקר ונעלה ר' ש"י עגנון הי"ו,
שלום.

נתעוררתי להעיר ולשאול, אולי ירצה ויוכל כ' להעיר ולהציע למר ד' שוקן אם וכי יזכה שיופיעו בהוצאתו לאור-עולם ספר פרקי אורות עולמים¹⁴, פרקי מחשבה וחיים, של מרן אבא הרב הכ"מ ז"ע.

בידידות כבוד ויקר וצפית נחומים אור ישע ה' לבית ישראל

צביהודה הכהן קוק

או שמא – ספר אנגרת.

12. ג' גוטל, פרוטוקול 'האגודה להוצאת כתבי הרב קוק' – הליכים ולבטים: מסמן, קובץ מאמרים לזכרו של הרב מ"ח הלוי קצנלנבוגן (= סיני, כרכים קכו-קכז, ניסן תש"ס-אדר תשס"א), ירושלים תשס"א, עמ' שמ-שנג.

13. האיגרת כתובה על נייר המכתבים האישי של 'אברהם יצחק הכהן קוק – הרב הראשי לארץ ישראל', עם הוספת הרב צבי יהודה בכתב ידו, ליד שם האב: 'הכ"מ ז"ע' [= הריני כפרת משכבו, זכותו יגן עליו].

14. פרקים אשר לימים נכללו במסגרת חיבורים אחרים – 'אורות', 'אורות הקודש' ו'מאמרי ראייה'.

שוב, גם כאן צריך לומר שלא ידוע לי מה עשה עגנון בעקבות הפנייה, ובעיקר מה היתה תגובתו של שוקן לעניין. דבר אחד ברור: מעשית הדבר לא עלה יפה – עובדה שמאז ועד היום, הוצאת כתבי הרב קוק לא הסתייעה בתמיכתו הכלכלית של שוקן.

- ד -

פניותיו של הרצי"ה לעגנון, לתמיכה מצד שוקן, לא נעשו רק לטובת מפעלים כלליים – הישיבה והכתבים, אלא גם לטובת אנשים פרטיים. בדיוק חודש לפני שנכתבה האיגרת הנ"ל [ג], ביקש הרצי"ה מעגנון 'טובה' עבור ר' אברהם מושקט, "בן גריוה – עיר מולדת" הראי"ה. הלה עלה ארצה והתקשה בפרנסתו, ומאחר ולאזני אלמנת הראי"ה – אם הרצי"ה – גונבה שמרעה שיש מקום עבודה באחד ממפעליו של שוקן, פנה הרצי"ה לעגנון, שוב בבקשת תיווך¹⁵.

ב"ה יום ה' לחדש טבת תרצ"ו

כ' הרש"י עגנון הי"ו,

שלום.

יסלח לי על ההטרדה; אכן שמא תוכל להתגלגל זכות-מה על ידי זכאי שכי. המוכ"ז ר' אברהם מושקט, בן גריוה, עיר מולדת מן אבא הרב הכ"מ ז"ע, בן תורה ויר"ש ושנון ויקר ערך. והנה אמירת כעת מרת אמא תחי', כי נשמע לה לפני איזה ימים, כי במפעל-בנין גדול שע"י איזו חברה, שכראשות מר שוקן, יש מקום לעבודה. אם יש איזו ממשות כזה, נבקש ונודה מאד, אם תואיל להשתדל ולהשפיע שם מטובתו של הרא"מ.

בידידות כבוד ויקר

ובציפית אור נחומי ישע ה' לעם ישראל

צביהודה הכהן קוק

הוא שאמרנו, גם לצרכי כלל גם לצרכי פרט, ביקש הרצי"ה להסתייע בעגנון כגורם מתווך עם שוקן, אם כי גם כאן לא ידוע לנו באיזו מידה עלתה הפנייה יפה.

*

סוף דבר: דומה כי התיעוד שנפרש לעיל מלמד כי מחד, התקיים נתק משמעותי בין הראי"ה קוק ובין ש"ו שוקן. השניים אינם מתכתבים ביניהם ישירות; שוקן אומר בגלוי

15. אף כאן, האיגרת כתובה על נייר מכתבים שכראשו: אברהם יצחק הכהן קוק, בתוספת – בכ"י – הכ"מ ז"ע.

שהוא אינו מוצא כל עניין בספרי הראי"ה; הם נזקקים למתווך. מאידך, שני המקורבים אליהם – עגנון מזה והרצי"ה מזה, מנסים לגשר על פערים. עגנון מעביר תרומה משוקן לשייבה; הוא רוכש לשוקן מספרי הראי"ה; הוא מפציר בשוקן לכתוב לראי"ה מספר מילים. הרצי"ה פונה שוב ושוב לעגנון במשימות תיווך: תיווך כלכלי לשייבה – פעמיים בחיי הרב – ותיווך כלכלי לאדם פרטי, וכן תיווך להוצאת כתבי הרב. קשה שלא לחוש כי שניים אלה מצאו ביניהם שפה משותפת ובהוקירם איש איש את קרובו, ביקשו ליצור גם ביניהם קשרי הערכה. אם להודות על האמת, דומה שתוחלתם נכזבה.